



พระราชนิมมเรื่องพระคณศ ในสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า*

นันทา ขุนภักดี**

ใ
นรัชกาลสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมกำหนดพระราชนิมมต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในเอกสารซึ่งเก็บรักษาไว้ ณ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร และในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เป็นต้น พระราชนิมมเป็นพระราชกรณียัตถ์ต่าง ๆ ของพระองค์ที่ทรงแสดงให้เห็นปรากฏทางพระบรมราโชบาย พระบรมราโชวาท พระบรมราชวินิจฉัย พระราชดำริ พระราชประสงค์และพระราชกระแสเกี่ยวกับข้อราชการ กฎข้อบังคับและระเบียบประเพณีต่าง ๆ ที่มีพระราชดำริเห็นว่า

* ฉบับปรับปรุงแก้ไข พิมพ์ครั้งแรกใน *วารสารสุนทรสาร*. ๑๓ (๑ กรกฎาคม ๒๕๓๖) : ๑๐ - ๓๓

** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ถูกต้องเหมาะสม ควรแก่การยึดถือปฏิบัติซึ่งบรรดาข้าราชการในราชสำนักข้าราชการในกรมกองต่าง ๆ ตลอดจนประชาชนทั่วไปที่มีความจงรักภักดีระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ ต่างพากันตั้งใจปฏิบัติให้ตรงตามพระราชนิยม แม้สิ้นรัชสมัยของพระองค์มานานถึงเจ็ดทศวรรษเศษ ทั้งเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ผันแปรเปลี่ยนแปลงไปโดยยุคสมัยก็ตาม แต่พระราชนิยมบางประการของพระองค์ก็ยังคงทรงคุณค่าเป็นที่นิยม และเป็นรากฐานแบบอย่างในการยึดถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน อันได้แก่ พระราชบัญญัตินามสกุล กำหนดหน้านาม การใช้ธงไตรรงค์เป็นธงประจำชาติ การใช้ปีพุทธศักราชเป็นศักราชในทางราชการ ศัพท์ต่าง ๆ ที่ทรงบัญญัติขึ้น การแปลเทียบศัพท์ การสะกดคำในภาษาไทย การใช้สรรพนามสิ่งของและความหมาย และการใช้เครื่องหมายวรรคตอนในการเขียนหนังสือ เป็นต้น (ฤทธิรัตน์ ภายราช ๒๕๒๓ : ๓๓๘-๓๓๙, ๓๕๐-๓๕๑)

พระราชนิยมเรื่องพระคเณศ

อันอาจเนื่องมาจากสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงเป็นนักการศึษา ทรงศึกษาค้นคว้าเรื่องราวที่เป็นความรู้อันเนื่องด้วย พระเป็นเจ้าของพราหมณ์ อย่างกว้างขวางด้วยพระวิริยะอุตสาหะอยู่หลายปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้มีพระราชดำริว่า รามเกียรติ์ เป็นเรื่องราวสำคัญที่ชาวไทยรู้จักกันดีอย่างซึ้งทราบ แต่มีน้อยตัวนักที่จะทราบว่ามีมูลมาจากไหน ด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้นของพระองค์ จึงได้ทรงพระราชนิพนธ์ บ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๐๙ : ๘๖๖-๑๐๒๓) ซึ่งเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เป็นอันมากแก่นักศึกษาวรรณคดีสันสกฤต ทั้งเป็นส่วนสำคัญในวรรณคดีไทยและช่วยให้เห็นการติดต่อตลอดจนแนวทางเดินของอารยธรรมหรือวัฒนธรรมอินเดียครั้งโบราณว่าได้ผ่านเข้ามาในวัฒนธรรมไทยอย่างไรได้อีกทางหนึ่งขึ้น

ขณะที่ทรงศึกษาข้อมูลบ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์อยู่นั้น พระองค์ได้ทรงพระอักษรจำพวกที่เรียกว่า ปุราณะ อันโดยมากกล่าวปลุกความเคารพในเทพหลาย ๆ องค์ แต่ก็มักจะมีเอียงไปข้างเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งยกย่องว่าเป็นใหญ่กว่าเทพทั้งหลาย แล้วแต่ว่าผู้แต่งจะอยู่ในนิกายใด อย่างไรก็ตาม ในบรรดาเทพต่าง ๆ นั้น พระองค์ได้ทรงแสดงให้เห็นปรากฏทางบทพระราชนิพนธ์ว่า พระองค์มีพระราชนิยมในเทพนามว่า คเณศ ดังปรากฏในบทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์ตอน พระคเณศร์เสียดง* ซึ่งทรงอ้างว่า "เรื่องนี้หยิบใจความได้จากพรหมไวยวรรตปุราณคัมภีร์ แต่ได้มาแต่งบทละครขึ้นใหม่ตามที่เหมาะแก่การเล่นเป็นละคร" โดยมีเนื้อเรื่อง ดังนี้

* คำว่า คเณศร์ ปรากฏหลักฐานจากเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร แฟ้ม ข. ๑๐/๑๐ ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไขตัวสะกดตั้งทรงพระอักษรไว้ดังนี้

ไปตองพรเน็งง์อยู่ ทอทุก์ห่ม๑ แก่นัน ลัรณศ
สกน สือ "มเนศร์" แก่นัน "คเนศร์"

พราหมณ์รามปรศุผู้มีฤทธิ์ ถือตนว่าเป็นคนโปรดของพระอิศวร สามารถเข้าออกนอกอินได้ คิดใคร่จะเข้าเฝ้าจึงเหาะมายังเขาไกลาสแล้วตรึงจะขึ้นเฝ้าทันที พระคณศร์ห้ามไว้ตามพระเสาวนีย์ของพระมารดาและแจ้งว่าพระอิศวรและพระอุมายังบรรทมหลับอยู่ให้ค่อยอยู่ในสวนก่อน พราหมณ์รามปรศุไม่พอใจเกิดเป็นปากเสียงกันขึ้นที่สุดถึงสู้รบกัน พระคณศร์จึงวงจับรามปรศุแกว่งไปมาจนเวียนศีรษะ ล้มลงกับพื้น พออาการค่อยๆ เลาก็ลุกขึ้นด้วยโกรธมากจึงคว้าขวานเพชรจะขว้างไปฆ่าพระคณศร์

เมื่อพระคณศร์เห็นขวานเพชร และทราบว่าเป็นขวานที่พระอิศวรประทานให้แก่รามปรศุ คิดว่าตนไม่ควรต่อสู้กับพระแสงวิเศษของพระบิดา จึงน้อมเศียรลงหวังรับขวานนั้นไว้บนเมาลี แต่บังเอิญขวานนั้นพลาดไปถูกงาช้างของพระคณศร์หักสะบั้นบังเกิดเสียงดังสนั่นลั่นไปทั้งสามโลก พระอิศวรกริ้วที่มีผู้ไม่เกรงใจมาทำเสี่ยงดังให้พระองค์ต้องตื่นบรรทม จึงตรัสชวนพระอุมาออกไปที่ประตู

พระอุมาเห็นพระคณศร์ถืองาหักไว้จึงตรงเข้ากอดแล้วซักถาม ครั้นได้ความก็กริ้วมากที่รามปรศุถือตนว่าเป็นคนโปรดของพระอิศวร แล้วทำหังการไม่เกรงใจ จึงสาปพราหมณ์รามปรศุให้สิ้นกำลัง กระดิกกระเดี้ยไม่ได้ ต้องนอนกลิ้งอยู่เหมือนท่อนไม้ จนกว่าพระองค์จะให้กำลังคืน พอสิ้นคำสาป รามปรศุก็สิ้นกำลัง ล้มลงนอนกลิ้งกับพื้น พระอิศวรตรัสว่า สมควรแก่ความผิดแล้ว ทั้งพระองค์จะไม่ช่วยเหลือแต่อย่างใด ให้รามปรศุคิดถึงพระนารายณ์เถิด

รามปรศุได้ฟังดังนั้นก็เข้าใจได้ว่ามีทางที่จะแก้ไข จึงสำรวมจิตคิดถึงพระนารายณ์ที่บรรทมอยู่เหนือพญานาค ณ เกษียรสมุทร จนพระนารายณ์รู้สึกพระองค์และทรงทราบว่าพราหมณ์รามปรศุเดือดร้อนต้องให้ทรงแก้ไข จึงทรงครุฑเสด็จไปยังเขาไกลาส เนมิตพระองค์เป็นพราหมณ์น้อยน่ารัก เดินขึ้นเขาไกลาส พอทอดพระเนตรเห็นพระอุมาก็เริ่มรำลึดย้ายพราหมณ์ พอรำเสร็จแล้วก็ตรงเข้าไปกอดรามปรศุที่นอนอยู่ประดุจขอนไม้พลางใต้ถ้ำถึงเหตุผลที่ต้องมานอนอยู่เช่นนั้น

พระอุมาทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นก็ทรงปราณี รับสั่งว่า ได้เห็นพราหมณ์น้อยพื่อนรำแล้วเกิดเอ็นดูและดีใจ อยากให้รางวัล อยากได้สิ่งใดให้ขอมา พระองค์จะประทานให้ พระนารายณ์แปลงจึงขอให้รามปรศุมีกำลังเหมือนเดิมเพื่ออยู่คุ้มครองบรรดาพราหมณ์ให้ปลอดภัย พระอุมาประสาทรตามที่พราหมณ์น้อยขอ พราหมณ์นี้มีดีได้แบ่งกำลังออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งถวายแต่พระคณศร์ อีกส่วนหนึ่งประทานแก่รามปรศุ รามปรศุก็ลุกขึ้นมาถวายบังคมได้ทันที

พระอุมาทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้นก็ทรงทราบว่าพราหมณ์น้อยคือพระนารายณ์ จึงทรงต่อว่าที่เสด็จมาลวงพระองค์ให้ถอนสาปกลับกลายเป็นพร แต่ก็ประทานพรแก่รามปรศุให้สามารถปราบผู้ผิด ตลอดจนมีชัยชนะทุกทิศ หากทะนงตนมากนักจงแพ้พระนารายณ์ ขณะเดียวกันพระนารายณ์ได้ประทานพรให้พระคณศร์เป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาและความสำเร็จทั้งปวง ดังความว่า

ขอพรประเสริฐเลิศดี	มีแต่ความสุขสุขสม
พร้อมทั้งวิทยาอาคม	อุดมเลิศล้ำไพโร
ผู้ใดจะเริ่มประเดิมงาน	ทั้งสรรพกิจการน้อยใหญ่
จงบูชาคุณศรีก่อนไซ้	หาไม่อย่าสมอารมณ์ป้อง
ทั่วทั้งโลกาสากล	จงนับถือเอกทนต์ทั้งผอง
ส่วนปวงนายโหลงนายกอง	ล้วนต้องเคารพบูชา

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๐๔ : ๒๐-๓๕)

อาจเป็นเพราะสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้ามีพระราชหฤทัยศรัทธาในพระคุณศออย่างแท้จริงว่าเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาและความสำเร็จทั้งปวง จึงปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงขอพรพระคุณศก่อนพระราชนิพนธ์ พระนลคำหลวง และ ถิถิตนารายณ์สิบปาง ดังนี้

นมัสกฤตติกา

โอม โนม คณศาย วิมเนศวราย

◎ โอมสุนทรเทพไท้	คณศร
สิทธิบดีพร	เพริศแพรว
อันข้าประพนธ์กลอน	สุทธิพากย์
จงช่วยนำข้าแก่แล้ว	กลาดพันขัดขวางฯ

(สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๔๙๖ : ก)

ขอพรพระเป็นเจ้า

◎ อัญเชิญเทวราชเจ้า	คชเกศ
ผู้ปราบพินนักษัย	หมดถ้วน
ทรงนามพระคณศ	สิทธิ บดีแฮ
สุดประเสริฐลักษณะล้วน	เลิศดี
◎ กวีใดตั้งจิต	ประพนธ์
เคารพคณศร	ก่อนแล้ว
อาจแต่งตั้งกมล	มุ่งมาตร
จิตสว่างตั้งแก้ว	ก่องดา

ข้าจึงขอพระเจ้า	ศิวบุตร
ทรงช่วยเสริมปัญญา	เถิดให้
ยามแต่งเรื่องทรงครุฑ	ทั้งสิบ ปางนา
จงสถยดีลิลิตได้	ตั้งจินต์ถ้วนทองฯ

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๑๔ : ๓-๔)

นอกจากนี้ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครพูดคำฉันท์เรื่อง **มัทนะพาธา** หรือ **ตำนานแห่งดอกกุหลาบ** ก็ได้ทรงกำหนดให้ตัวละครที่ชื่อ **มายาวิน** ผู้เชี่ยวชาญโยคีวิทยา มีเวทมนตร์คาถา สามารถผูกจิตหญิงให้สมัครรักชายได้ ตามท้องเรื่อง สุเทษณ์เทพบุตรต้องการให้นางพ้ามัทนารักตน จึงขอให้มายาวินช่วยเหลือ ก่อนที่มายาวินจะทำพิธีก็ได้กล่าวขอพรจากพระคเณศดังนี้

โอมบังคมพระคเณศะเทวะศิวบุตร	
ฆ่าพิษนะสิ้นสุด	ประลัย;
อ้างามกายะพะพรายประหนึ่งระวิฤทัย,	
ก้องโกญจะนาทให้	สะหรรษ;
เป็นเจ้าลีปะประสิทธิ์วิวิธะวรรณ	
วิฑยวิเศษสร-	พะสอน;
ยามข้ากอบกรณีย์พิธิมะยะบวร,	
จงโปรดประทานพร	ประสาท

(สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ ๒๕๒๖ : ๑๔)

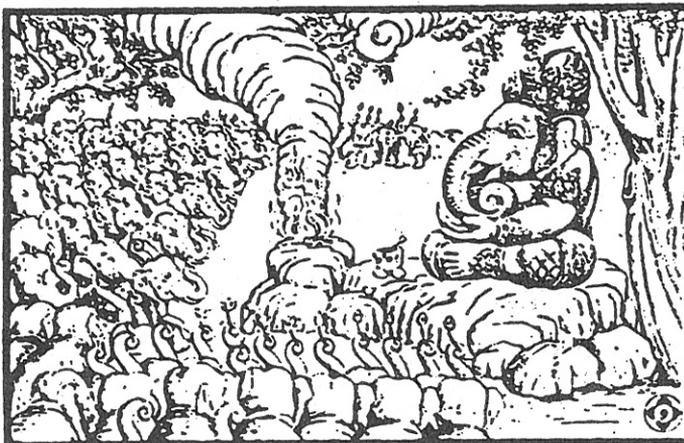
อีกทั้งอาจเป็นการย้ำให้ข้าราชการในราชสำนักได้รู้จักพระคเณศเทพแห่งศิลปวิทยา และความสำเร็จ ทั้งปวงมากยิ่งขึ้น สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าได้ทรงพระราชนิพนธ์ **บทเสภาสามัคคีเสวก** ขึ้นสำหรับขับระหว่างตอนที่แสดง "ระบำสามัคคีเสวก" ณ พระราชวังสนามจันทร์ พ.ศ.๒๔๕๗ ตอนที่ ๒ กรีนิรมิต เป็นการกล่าวถึงประวัติพระคเณศนั่นเอง ดังบทเสภาต่อไปนี้

© แกลงเรื่องพระคเณศวิเศษศักดิ์	ลูกพระจอมไตรจักร์มหาศาล
เรื่องอิทธิฤทธิ์ไกรวิชัยชาญ	ขานี่ขานาญเงินจิตวิทยา
เคียรเธอเป็นเคียรกระวีสีแดงชาด	แสนประหลาดน่าดูเพนนักหนา
แต่เยาว์วัยเธอไซร้ได้เสีงา	เพราะแกลัวกล้าสามภักดีพระบิดรงค์
ด้วยรามปรศุมาไกลาศ	จะเฝ้าพระบิดุราชตั้งประสงค์

จะเข้าไปในวิมานบรรยงก์
 จึงได้โกรธซึ่งถึงวิวาท
 พระคณาธิบดีเสียที่พรหมณ์
 คณศเห็นชวานเพ็ชระเห็จมา
 ประทานพรหมณ์รามรงค์ให้คงกร
 จึงก้มเศียรคอยรับให้มันเหมาะ
 จึงคองข้างเดียวแต่ปางนั้น
 กายาเธอจ้ำม่ำและลำสั้น
 ทรงเครื่องเรื่องรามอร่ามแดง
 พระเปนใหญ่ในปวงวิทยา
 เนืองนิตย์ประสิทธิ์ประสาทพร
 ขนใดหวังข้ามอุปสรรค
 สำเร็จเสร็จสมดังจินดา
 ผู้ใดจะประกอบพิธีการ
 พระจะประทานอำนวยการ
 © หนึ่งพระพิฆเนศเดชอุดม
 เธอสร้างสรรพระกระวีที่ในไพร
 สร้างสารแปดตระกูลพุนสวัสดิ์
 แบ่งปันคณะอัญญะกระวี

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๒๖ : ๗)

พระคชพัคตร์จึงตรงเข้าห้ามปราม
 ต่างคนต่างอาจไม่เกรงขาม
 ปรศุรามขว้างขวานไปรานรอน
 ก็รู้ว่าพระบิดามหิศร
 จะสู้ชวานพระบิดรไม่ควรกัน
 ขวานจำเพาะถูกงาช้างหนึ่งสับัน
 เลยมีนามว่าเอกะทันต์บรรภาแรง
 ผิวโรหิตะพรรณกั้นกำแหง
 แสงกายจับแสงวรารภณ
 สง่าทรงไว้ซึ่งวินัยสโมสร
 สถาวรสวัสดิ์วัฒนา
 ฟิงพำนักพิฆเนศนาถา
 เพราะพระพาข้ามพิฆเนจัญไร
 จงสักการพระคณศวรร์เสียก่อน*
 ให้เสวยสุขสโมสรสวัสดิ์
 เปนบรมครูช่างผู้ใหญ่
 เพื่อให้เป็นสง่าแก่ชาติรี
 ประจงจัดสรรปางค์ต่าง ๆ สี่
 ประจำที่อัญญะทิสสถิตพร



กรีนิมิต

* บางฉบับไม่มีบทนี้

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีไทย สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้ง **วรรณคดีสโมสร** ขึ้นเมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๕๗ โดยมีพระราชประสงค์จะทรงดำเนินตามรอยพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงตั้ง **โบราณคดีสโมสร** ขึ้นเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๐ เมื่อครั้งเสด็จประทับ ณ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในงานพิธีรัชมงคล ด้วยมีพระบรมราโชบายที่จะส่งเสริมการประพันธ์ตลอดจนการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่าพระบรมราโชบายของสมเด็จพระบรมชนกนาถนั้นสมควรอย่างยิ่ง ทั้งนี้เนื่องจาก

ทุกวันนี้ผู้แต่งหนังสือและผู้อ่านหนังสือก็มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนทั้ง ๒ จำพวก แต่ฝ่ายข้างผู้แต่งยังไม่ใคร่จะเอาใจใส่ในทางภาษา ฤพยายามแต่งเรื่องอันประกอบด้วยคุณวิชาวสารประโยชน์ มักแต่แต่งเอาอย่างผู้อื่นตาม ๆ กันไป ที่แปลจากภาษาต่างประเทศก็มักแปลแต่หนังสือซึ่งเป็นเรื่องอย่างเร็วในภาษานั้น ๆ แลมักชอบหันเหียนเปลี่ยนวิธีเรียบเรียงภาษาไทยตามประโยคภาษาต่างประเทศ ด้วยความโง่เขลาแลสำคัญว่าโวหารอย่างนั้นเป็นของเหมาะจะสมควรแก่สมัยใหม่ มิได้รู้ว่าการที่ทำการอย่างนั้นเป็นการทำลายภาษาของตนเองให้เสียไป ส่วนผู้ที่อยากจะอ่านหนังสือก็พบแต่หนังสือที่กล่าวมานี้มากขึ้นทุกที บางคนจนถึงไปหลงนิยมว่า ภาษาแลวิธีแต่งหนังสือเช่นว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างดีที่เกิดขึ้นในวิชาหนังสือสมัยใหม่ เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าสมควรจะจัดการอย่างใดอย่าง ๑ อุดหนุนวิชาแต่งหนังสือภาษาไทยให้ดีขึ้น แลพ้นจากความเข้าใจผิดทั้งผู้แต่งแลผู้อื่น ดังกล่าวมาแล้ว ทำนองดังที่สมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงทำนุบำรุงการศึกษาโบราณคดีมาแต่ก่อน*

* "พระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร" ราชกิจจานุเบกษา ๓๑ (๒ สิงหาคม ๒๔๕๗) : ๓๐๙-๓๑๓.

โดยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าจึงทรงตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้นเพื่อส่งเสริมการประพันธ์ และโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งคณะกรรมการไว้ตรวจคัดเลือกหนังสือที่แต่งดี เพื่อรับพระราชทานรางวัล นับเป็นรางวัลด้านวรรณกรรมที่รัฐได้ส่งเสริมอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก นอกจากนี้ยังได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สร้างพระราชลัญจกรขึ้นใหม่องค์หนึ่ง เป็นรูปพระคเณศ และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้วรรณคดีสโมสรใช้พระราชลัญจกรนี้ตามตำแหน่ง ดวงพระราชลัญจกรเป็นรูปกลม ศูนย์กลางกว้าง ๓ นิ้ว ๓ อนุกระเบียด หรือ ๗ เซนติเมตร ลายเป็นรูปพระคเณศนั่งแท่นแวดล้อมด้วยลายกนก สวมสังวาลนาค หัตถ์ขวาเบื้องบนถือวชิระ เบื้องล่างถืองา หัตถ์ซ้ายเบื้องบนถือบ่วงบาศ และเบื้องล่างถือครอบน้ำอันหมายถึงขันนํ้ามนต์หรือหม้อน้ำ (ปรุณศรี วัลลิโถม ๒๕๒๔ : ๖๔๖-๖๔๗, ๖๔๙-๖๕๙) ดังรูป



พระราชลัญจกร รูปพระคเณศร์

วรรณคดีสโมสรได้ยกย่องงานพระราชนิพนธ์และงานนิพนธ์ที่เป็นเลิศในประเภทต่าง ๆ ได้แก่เลิศพระลอกเลิศประเภทลิลิต สมุทรโฆษคำฉันท์ เลิศประเภทฉันท์ มหาชาติกลอนเทศน์ เลิศประเภทร้อยยาว สามก๊ก เลิศประเภทความเรียงนิทาน เสภาขุนช้างขุนแผน เลิศประเภทกลอนสุภาพ บทละครเรื่องอิเหนา เลิศประเภทกลอนบทละคร พระราชนิพนธ์สิบสองเดือน เลิศประเภทความเรียงอธิบาย หัวใจนักรบ เลิศประเภทบทละครพูดทั้งยกย่อง พระนลคำหลวง และ มัทนะพธา ว่า "เปนนหนังสือดีและแต่งดีในกวีนิพนธ์" และ "...เปนนหนังสือแต่งดีเพราะทรงพระราชดำริให้คำฉันท์เปนนบทละครพูดอันเป็นของแปลกในกระบวนวรรณคดีและแต่งได้โดยยาก ยังไม่เคยมีกวีคนใดได้พยายามแต่งมาแต่ก่อน..." ตามลำดับ จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรถึงสามเรื่องด้วยกัน ได้แก่ หัวใจนักรบ พระนลคำหลวง และ มัทนะพธา โดยเฉพาะเรื่อง มัทนะพธา วรรณคดีสโมสรได้ยกย่อง และทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายประกาศนียบัตรลงนามคณะกรรมการและประทับพระราชลัญจกรพระคเณศร์สำหรับวรรณคดีสโมสรเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๗ ดังสำเนาหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือ มัทนะพธา (สมเด็จพระ-

รามาศิลปศาสตรบัณฑิตศรีสุนทรมหาวิชาวุธ ๒๕๑๖ : ไม่ปรากฏเลขหน้า) ดังนี้



กรมการวรรณคดีสโมสรประชุมพร้อมกันณหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับ
 หนนคร ในคราวประชุมครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๕๑๖
 ซึ่งทุกท่านได้รับพร้อมกันแล้ว หนังสือบทละครบททุกคำอันนี้ เริ่มมีต้นฉบับ
 กำหนดแต่งกวดกลาบท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา
 พระราชทานแก่ข้าพเจ้าที่ กทม. พระราชทานเมื่อ พ. ศ. ๒๕๑๖ และเดิมพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ
 พ. ศ. ๒๕๑๗ เป็นหนังสือเล่มที่ ๑ แห่งบทละครที่จัดพิมพ์โดยกรมการวรรณคดี
 สโมสรเป็นครั้งแรกในคราววรรณคดีและแต่งไว้โดยย่อ ยังไม่เคยมีใครได้
 พยายามแต่งแต่งก่อน จึงประการหนึ่ง ในทางอักษรที่กรมการวรรณคดี
 ประมวลกล่าวกวักตามยุคแห่งการวางย่น อันทำให้เป็นอันเรียบร้อย นับว่าประเสริฐ
 ชาติทั้งนี้ได้แก่ข้าพเจ้าที่เสด็จมาตามรับราชการ สำนักรบย่นตามพระราชนิพนธ์
 ขันยัญญ์ที่แห่งวรรณคดีสโมสรจึงพร้อมกันทำประกาศฉบับนี้ขึ้นลงนามกรมการ
 วรรณคดีและข้าพเจ้าที่เสด็จมาตามรับราชการที่สโมสรเป็นสำคัญ กุลเกล้า
 ๑๓๒๖ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๕๑๗

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ
สมเด็จพระนางเจ้าสุทิดา พัชรสุธาพิมลลักษณ พระบรมราชินี
พินิจอักษร

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
กรมการวรรณคดี

โดยเหตุที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าโปรดศิลปวิทยาการและการประพันธ์เป็นพิเศษ ดังเป็นที่ประจักษ์
 ท่วงกันอยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สร้าง เทวาลัยคเณศร์ ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่ง
 พิมานปฐมอันเป็นศูนย์กลางของพระราชวังสนามจันทร์ คือ "เป็นศาลเทพารักษ์สำหรับพระราชวังสนามจันทร์"
 มีไว้เพื่อบวงสรวงบูชาในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาและเพื่อความ เป็นสิริมงคล ทั้งนี้พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนิน
 ไปทรงเจิมรูปพระคเณศและอัญเชิญขึ้นประดิษฐานยังหอแก้ว ณ วันเสาร์ที่ ๑ กุมภาพันธ์ พระพุทธศักราช ๒๕๑๑
 (นวลผจง เสวตเวช ๒๕๓๓ : ๒๖-๒๗) ดังรูป



เทวาลัยคณะศรี ๗ พระราชวังสนามจันทร์

ผู้โดยเสด็จพระราชนิยม

ได้กล่าวแล้วว่า สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงสนพระราชหฤทัยในภารตวิทยา ทรงเป็นผู้ริเริ่มการศึกษาวិชาการสาขานี้ด้วยพระองค์เองอย่างละเอียดจากหนังสือต่างประเทศในพากย์ภาษาอังกฤษที่พระองค์ทรงถนัด แล้วทรงพิมพ์เผยแพร่ให้นักเลงหนังสือได้อ่านเพิ่มพูนความรู้ และผู้อ่านทั่ว ๆ ไปก็จะอ่านสนุกได้บ้าง อันจะเป็นที่ทรงยินดีหากเป็นเช่นนั้น เมื่อพระราชนิยมเรื่องพระคเณศได้เผยแพร่ออกไป ได้มีผู้โดยเสด็จพระราชนิยมในรัชสมัยของพระองค์และสมัยต่อมาหลายรายด้วยกัน โดยเชื่อว่าก่อนทำงานสิ่งใดควรบูชาพระคเณศแล้ว จะได้รับความสำเร็จ

พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติ (๒๕๒๗ : ๖๖) เมื่อได้รับพระดำรัสสั่งจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพให้พิมพ์ จันท์ส่วงเวทย์พระมหาเสวตฉัตรรัชกาลปัตยุบัน รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงขอพรพระคเณศ ดังนี้

- | | | |
|---|-------------------|--------------------|
| ๑ | อนึ่งโสดคณศรปพิตร | วรลธิธิด์ศักดิ์ศรี |
| | เปนมหาสวามิศบตี | ศรศิลป์าคม |
| ๒ | ขอท้าวธดลจิตรชนา | ธิดุสาหล้าสม |
| | สิ่งสรรพวิทยนิยม | นิจยั้งเจริญเรื่อง |

เช่นเดียวกับ **หลวงธรรมาภิมณฑ์ (เถิก) (๒๕๐๓ : ๑๗๔)** เมื่อต้องรับผิดชอบแต่ง **ฉันทกล่อมช้างสำคัญในรัชกาลปัตยุบัน รัชกาลที่ ๖ ฉันทกล่อมพระเสวตวชิรพาหะ** ได้บูชาพระคณศดดังนี้

- | | | |
|---|--------------------------|-----------------|
| ๑ | นบลธิธิดีเทวา | คชภักตร์ภูษา |
| | ภรณ์พรรณสดแสดง | |
| ๒ | ลูบเฉลิมเจิมจุนจันทร์แดง | กายล้ำดำแดง |
| | มโหรีมหิทธิฤทธิ์ราญ | |
| ๓ | กรกระลึงบาศขอชสาร | เหิรอาศน์ชวดชาญ |
| | เชี่ยวชาญพิทยวุฒมิไกร | |

ส่วนพระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน **สาลักษณ์) (๒๕๒๖ : ๑)** ได้แต่ง **อิถราชคำฉันท์ ถวายสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า**ตามที่พระองค์ทรงแนะนำให้แต่งหนังสือซึ่งจะได้มีชื่อเสียงสืบไปว่าเป็นจินตกวีผู้หนึ่งนั้น ได้เริ่มบทไหว้ครูโดยกล่าวนมัสการพระคณศดตอนหนึ่งดังนี้

- | | | |
|---|-------------------------------|----------|
| ๑ | อীগองค์อาทิกวีพิริยุดมโดย | |
| | ดํารดํารับโปรย | ประพันธ์ |
| ๒ | ผู้เริ่มรังพจมานตระการกมลวรรณ | |
| | กัมกราบพระคุณชั้นธ | คณศ |

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุภา กิติวัฒนาอุบลโสภาคย์ ทรงพระนิพนธ์คำฉันท์ **ดุขฎีสังเวยกถ่อมพระศรีนราธิราชกิริณี** ทรงนมัสการพระคณศ ดังนี้

- | | | |
|---|--------------------------|------------------|
| ๑ | นบคณศร์พัคตร์คือนาคินทร์ | เป็นเจ้าของศิลป์ |
| | มุสิกเป็นพาหนะทรง | |

(ชุมนุมฉันทดุขฎีสังเวยกถ่อมช้างสำคัญในรัชกาลปัจจุบัน ๒๕๓๑ : ๓๕)

เสฐียรโกเศศและนาคประทีป หรือ **พระยาอนุমানราชชน** และ **พระสารประเสริฐ** (๒๕๐๕) ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องพระคเณศจากคัมภีร์ต่าง ๆ อย่างละเอียดน่าสนใจ โดยมีพรหมณ์ ป.ส.ศาสตร์ เป็นผู้ตรวจสอบความถูกต้องแล้วเสนอเผยแพร่ในเรื่อง **พระคเณศ เทพนิยายสงเคราะห์ภาค ๔** โดยกล่าวถึงพระคเณศตามคัมภีร์พหุไมววรรตปุราณ คิวปุราณ มัตสยปุราณ สกัณฑปุราณ และวราหปุราณ ตลอดจนประวัติพระคเณศของไทย ซึ่งมีเนื้อเรื่องขัดแย้งไม่ลงรอยกันนัก ดังนี้

พระอุมาแม่ของพระอิศวรไม่มีโอรส พระอิศวรจึงทรงแนะนำพระนางให้ทำพิธีบูชาพระนารายณ์ พระอุมาทรงทำพิธีอยู่นาน วันหนึ่งมีเสียงดังออกมาว่าให้พระนางเสด็จกลับไปในห้องจะพบพระกุมาร ซึ่งพระกฤษณะอวตารลงไปเกิด เมื่อพระอุมาเสด็จกลับไปในห้องก็ทรงพบพระกุมารจริง ปวงทวยเทพพากันยินดีเป็นอันมาก ต่างมาชมพระกุมาร เว้นแต่พระเสาร์องค์เดียวที่ไม่ยอมมอง พระอุมาตรีธามถึงสาเหตุ พระเสาร์ตอบว่าครั้งหนึ่งตนมัวแต่เพลินภาวนาถึงพระกฤษณะจนลืมชายา ชายาโกรธเลยสาปว่า ถ้าพระเสาร์มองผู้ใดให้ผู้นั้นถึงแก่ความพินาศ พระเสาร์จึงไม่กล้ามองพระกุมาร แต่พระอุมาตรีธว่า เหตุใดพึงเกิดมันก็ต้องเกิด แล้วทรงยินยอมให้พระเสาร์มองดูพระกุมาร พอพระเสาร์เหลือบดาดูพระกุมารก็หัวขาดไปทันที พระนารายณ์ทรงเห็นดังนั้นก็รีบเหาะไปยังแม่น้ำบุษย์ปภัทรเห็นช่างนอนหลับหันหัวไปทางทิศเหนือจึงตัดหัวช่างงาเดียนั้นมาต่อให้พระกุมารคืนชีพได้ **ภายหลังพระคเณศมีชายาสององค์ชื่อพุทธิกับสิทธิ และมีโอรสสององค์ชื่อเกษมกับลาภ**

ส่วนเรื่องพระคเณศช่างไทยมีเนื้อหาแตกต่างออกไปความว่า อัปสรตนหนึ่งทำผิด ต้องจุดลงมาเกิดเป็นช่างนำชื่ออสูรภังคี ทำความเดือดร้อนให้แก่โลกทั้งสาม พระอิศวรทรงดำริจะให้พระขันธกุมารพระโอรสไปปราบ แต่จะเสกมันต์เสียก่อน ณ เขาไกลาส โดยเชิญพระพรหมและพระนารายณ์มาเจริญพระเกศา ครั้นถึงวันมงคลบังเชิญพระนารายณ์บรรทมหลับสนิท พระอิศวรมีเทวโองการให้พระอินทร์เอามหาสังข์ไปเป่าปลุก พระนารายณ์ทรงแว่วเสียงสังข์ สัมพระเนตร เห็นพระอินทร์ ตรัสถามว่าโลกมีเหตุประการใด พระอินทร์ทูลว่า พระอิศวรมีเทวโองการให้เชิญเสด็จไปเจริญเกศาพระขันธกุมาร พระนารายณ์ปลั่งพระโอษฐ์ว่า "ลูกหัวหาย จะนอนหลับให้สบายก็ไม่ได้" ด้วยอำนาจจากสิทธิ์ของพระนารายณ์ พระเศียรของพระขันธกุมารทั้งหกก็อันตรธาน พระอิศวรมีเทวโองการให้พระวิษณุกรรมไปหาศิระษะบุคคลที่จะถึงแก่ภรรณะแล้วตัดมาต่อเศียรพระขันธกุมาร แต่หาไม่ได้ พบแต่ช่างนอนหันหัวไปทิศตะวันตก จึงตัดเอาหัวช่างนั้นไปต่อเป็นเศียรพระขันธกุมาร แล้วพระเป็นเจ้าทั้งสามพร้อมกันเปลี่ยนพระนามให้เรียกว่า **พระวิฆเนศ** ครั้นแล้วพระวิฆเนศก็สำแดงเดชให้พระกายเป็นสี่กร กรหนึ่งถือบังบาศ กรหนึ่งถือขอ กรหนึ่งถือค้อนเหล็ก และอีกกรหนึ่งถือก้อนเหล็กแดง ทรงหนุเป็นพาหนะ เสด็จไปยังยมนานที่ เข้าต่อสู้กับอสูรภังคี อสูรภังคีด้านทานมิได้ หนีดำลงไปในน้ำ ซ่อนตัวอยู่กลางสมุทร พระวิฆเนศอ้าพระโอษฐ์สูบน้ำจมน้ำจันแห่งเห็นตัวอสูรภังคี แล้วจึงเอางาเบื้องซ้ายขว้างถูกอสูรภังคี และบริวารแสนโกฏถึงแก่ความตาย แล้วคายน้ำออกไว้ดังเก่าจึงเสด็จกลับไปเฝ้าพระอิศวร (เสฐียรโกเศศ ๒๕๑๖ : ๒๐๓-๒๐๖)



พระคเณศทรงหนุ



พระคเณศทรงหนุไปปราบอสูรกังถิ

มีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเสฐียรโกเศศ (๒๕๑๖ : ๒๑๐) เล่าว่า เหตุที่พระคเณศถือขนมต้มหรือซามขนมต้มนั้น เพราะโปรดขนมต้มที่มีผู้นำมาบูชา คราวหนึ่งเสวยขนมต้มเข้าไปเกินขนาดจนท้องย้วย เสวยแล้วทรงหนุกกลับไป ในเวลากลางคืน หนุไปพบงูใหญ่ก็ตกใจหลบงู พระคเณศหกคะเมนลงไปเลยท้องแตก ขนมต้มทะลักออกมาหมด พระคเณศยังเสียดายขนมต้ม รีบโกยเอาเข้าไว้ในพุง แล้วฆ่างู เองูรัดท้องไว้ เหตุนี้พระคเณศจึงมีงูพันพุง หรือมี งูห้อยเจวียงป่าอย่างสายยัชฌ์ญูปวีต หรือสายธูรัมของพราหมณ์



พระคเณศทรงหนุ กรหนึ่งถือขนมต้ม

นอกจากนี้ เสฐียรโกเศศ (๒๕๑๖ : ๒๐๑-๒๐๒) ยังได้อธิบายอีกว่า เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพที่ชาวฮินดูนิยมบูชากันมาก เมื่อชาวฮินดูอพยพไปตั้งภูมิลำเนาในที่ใดประเทศใด ก็มักนำพระคเณศติดตัวไปด้วย เหตุนี้รูปพระคเณศจึงแพร่หลายไปในประเทศต่าง ๆ แต่มีลักษณะของรูปร่างเปลี่ยนแปลงไปตามคตินิยมนับถือกัน เป็นต้นว่า พระคเณศของจีนก็ทรงเครื่องอย่างจีน ตามปกติพระคเณศถือขางกึ่งหนึ่ง แต่พระคเณศของจีน ฎีปุ่น และทิเบต ถือหัวผักกาดมีใบสามแฉกคล้ายรูปตรีหรือวชิราวุธที่พระคเณศของไทยถือ ส่วนพระคเณศอินเดีย มีขางเดียว เพราะอีกข้างหนึ่งถูกพราหมณ์รามปรัศูขว้างด้วยขวานหักลงแล้วพระคเณศเอามาถือไว้ สำหรับพระคเณศชาวมีลักษณะไปข้างอินเดีย แต่ทรงกะโหลกผีไว้บนเศียรบ้าง เป็นกฤษณะบ้าง และนั่งอยู่เหนืออาสน์ซึ่งมีกะโหลกผีรองรับอยู่เป็นแถวบ้าง



พระคเณศของจีน



พระคเณศของอินเดีย

อนึ่ง กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรมขณะนั้นได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้ตราประจำกรมเป็นดวงตรากลม ศูนย์กลางกว้างห้าเซนติเมตร ลายกลางเป็นรูปพระคเณศ รอบวงกลมมีลวดลายเป็นดวงแก้วเจ็ดดวง มีรายละเอียดประกอบด้วยพระคเณศประทับบนลวดลายกนกลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศในวงกลมมีพระรัศมีเหนือพระเศียร งามข้างขวาหัก สวมสังวาลนาศ พระหัตถ์ซ้ายบนถือบ่วงบาศ พระหัตถ์ซ้ายล่างยกขึ้นถือครอบน้ำ พระหัตถ์ขวามือถือวชิราวุธ พระหัตถ์ขวาล่างถืองาหัก พระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะขัดสมาธิ พระบาทขวาห้อยลงในวงกลมที่ล้อมรอบนั้นมีดวงแก้วเจ็ดดวง หมายถึงศิลปวิทยาเจ็ดอย่างที่อยู่ในหน้าที่ความรับผิดชอบของกรมศิลปากร ซึ่งได้แก่ ช่างปั้น จิตรกรรม ดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ วาทยศิลป์ สถาปัตยกรรม และอักษรศาสตร์



ดวงตราประจำกรมศิลปากร

เข้าใจว่า หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากรคนแรก เป็นผู้ดำริให้มีตราประจำกรมศิลปากร โดยมีศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชธน หรือเสฐียรโกเศศ หัวหน้ากองศิลปวิทยา กรมศิลปากร เป็นผู้ออกความคิดให้ใช้ตราพระคเณศ โดยถือว่าพระคเณศเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ แล้วหลวงวิจิตรวาทการได้มอบหมายให้พระพรหมพิจิตรออกแบบให้โดยร่างด้วยดินสอ และนายปลิว จันแก้ว เป็นผู้ลงเส้นหมึก เป็นที่น่าสังเกตว่าพระคเณศในดวงตราประจำกรมศิลปากรนี้ มีลักษณะและสิ่งที่ถือเช่นเดียวกับพระคเณศในพระราชลัญจกรซึ่งใช้เป็นดวงตราประจำวรรณคดีสโมสร จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า ผู้คิดนำดวงตราพระคเณศมาใช้เป็นตราประจำกรมศิลปากรนั้นน่าจะได้นำแนวคิดมาจากวรรณคดีสโมสรที่ใช้อุปพระคเณศเป็นดวงตรานั้นเอง ซึ่งนับว่าเหมาะสม ทั้งนี้เพราะกรมศิลปากรมีหน้าที่ดำเนินงานเกี่ยวข้องกับศิลปวิทยาการต่าง ๆ อีกทั้งพระคเณศก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการอยู่แล้ว (มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ๒๕๑๓ : ๔๘-๕๑)

อาจเป็นเพราะศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชธนหรือเสฐียรโกเศศภายหลังได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร จึงได้เป็นผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยศิลปากรโดยตำแหน่งเป็นคนแรก เมื่อแรกสถาปนามหาวิทยาลัยขึ้นเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๘๖ จึงได้นำตราพระคเณศมาเป็นดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากร โดยกำหนดรายละเอียดให้แตกต่างจากดวงตราประจำกรมศิลปากร คือ ไม่มีลวดลายวงกลมซึ่งประกอบด้วยดวงแก้วเจ็ดดวงล้อมรอบ จนกระทั่งปีพุทธศักราช ๒๕๒๙ นายศักย ขุนพลพิทักษ์ จิตรกร ๓ ประจำกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร ได้เป็นผู้ชนะเลิศการประกวดปรับปรุงเครื่องหมายราชการของมหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.๒๕๒๙ (ข่าวมหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๒๙ : ๕) ดังนั้น ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากรจึงมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมบ้างเล็กน้อย เป็นต้นว่า พระพักตร์หันด้านข้าง พระบาทขวยยกขึ้นสูงกว่าพระบาทซ้าย กรทั้งสี่มีลักษณะท่าทางการถือต่างไปจากเดิมเล็กน้อย รวมทั้งรายละเอียดของผ้าถุงและลวดลายก่อนเมฆตั้งรูป



ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากรปัจจุบัน



ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากรเดิม

จิรัศตา กษาชีวะ (๒๕๓๑) ได้วิจัยเรื่อง คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย ในฐานะที่เป็นรูปประติมากรรมที่มีความแพร่หลาย และเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงถึงพัฒนาการทางความคิด คติความเชื่อและรูปแบบของพระคเณศที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาดำเนินการตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๗ เป็นผลงานการศึกษาที่มีความสำคัญและน่าสนใจยิ่ง ซึ่งกรมศิลปากรได้เห็นคุณค่าของงานวิจัยเรื่องนี้ จึงได้ขอ

อนุญาตจัดพิมพ์ผลงานการศึกษาวิจัยดังกล่าวต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ออกเผยแพร่เนื่องในวันคล้ายวันสถาปนากรมศิลปากรปีที่ ๗๗ ในวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๓๑ เป็นจำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม ทำให้ทราบประวัติความเป็นมาและลักษณะรูปเคารพของพระคเณศในประเทศอินเดียและในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนคติความเชื่อและรูปแบบของพระคเณศในประเทศไทยจากหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดีอย่างละเอียด อีกทั้งมีภาพประกอบจำนวนมาก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นผู้ออกแบบประติมากรรมรูปพระคเณศประทับยืน ยกพระบาทขวาคล้ายท่าเต้นรำบนฐานสี่เหลี่ยม มีสามพักตร์ หกกร กรซ้ายและขวาถือของอย่างเดียวกัน คือหัตถ์ล่างถือสังข์ หัตถ์กลางถือขาง ข้างหนึ่งอาจเป็นขางพัง อีกข้างหนึ่งอาจเป็นขางพลาย หัตถ์บนถือวัตถุเป็นก้อนกลม ซึ่งอาจเป็นก้อนดิน หรืออาจเป็นก้อนขนมโมทกะ หรือขนมต้มขาวต้มแดง ทรงเครื่องประดับมากมาย พระคเณศองค์นี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๖ คงสร้างเลียนแบบรูป **โกณจนาเนศวร์** ที่ปรากฏในสมุดไทยฉบับเก่า แต่ต่างกันเพียงเล็กน้อยที่ของที่ถือในพระหัตถ์บนของภาพในสมุดไทยเดิมนั้นถือขางสามเคียวทั้งสองข้าง (จิรัสสา คชาชีวะ ๒๕๓๑ : ๑๑๙-๑๒๐) ดูรูป



ประติมากรรมพระคเณศ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๖

พระคเณศในต่างประเทศ

ตามที่เสฐียรโกเศศได้อธิบายไว้ข้างต้นว่า ชาวฮินดูนิยมบวงสรวงหรือบูชาพระคเณศ ดังนั้นเมื่ออพยพไปอยู่ประเทศใดชาวฮินดูก็มักนำพระคเณศติดตัวไปด้วย จึงเป็นเหตุทำให้พระคเณศแพร่หลายไปในประเทศต่างๆ เป็นต้นว่า จีน ญี่ปุ่นและทิเบต อย่างไรก็ตาม **ศกุนตลา ชันนาค และ นันทิตา กฤษณะ** คุชชีบัณฑิตทางวัฒนธรรมอินเดียโบราณ (Shakunthala Jagannathan & Nanditha Krishna 1992 : 55 – 63) ได้ร่วมกันวิจัยค้นคว้าและเผยแพร่ข้อมูลให้ทราบทั่วกันว่า พระคเณศเข้ามาสู่เอเชียพร้อมพระพุทธศาสนา ดังปรากฏรูปปั้นพระคเณศหินอ่อนศิลปะสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๖ เป็นครั้งแรกในประเทศอัฟกานิสถาน

อาจกล่าวได้ว่า พระคเณศเป็นที่นิยมบูชาของบรรดาพุทธศาสนิกชนนิกายมหายานเป็นอันมาก ดังเป็นที่ประจักษ์ว่า มีการสร้างรูปเคารพในลักษณะพุทธศิลป์ทั้งในทิเบตและเนปาล แล้วแพร่หลายไปสู่มองโกเลีย จนกระทั่งไปถึงญี่ปุ่นในคริสต์ศตวรรษที่ ๙ เป็นรูปเคารพที่มีลักษณะนั่งยิ้มและหัวเราะเป็นที่รู้จักกันทั่วไปเรียกว่า **เจ้าช้าง (King of Elephants)** แล้วจึงเผยแพร่กระจายออกไปยังประเทศจีนในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

ต่อจากนั้นพระคเณศเดินทางมุ่งลงใต้สู่ศรีลังกาและทิศตะวันออกถึงพม่าในยุคคุปตะ แล้วชาวพม่าก็นับถือศาสนาฮินดูก็ได้นำพระคเณศมายังประเทศไทยในคริสต์ศตวรรษที่ ๖-๘ และด้วยสาเหตุที่ประเทศเขมรอยู่ติดกับประเทศไทย พระคเณศจึงไปเขมรในคริสต์ศตวรรษที่ ๙ ต่อมาชาวอินเดียติดต่อกับชาวชวา จึงปรากฏพระคเณศในประเทศอินโดนีเซียยุคสิงหะสำหรับ คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นที่นิยมทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบาหลี่ พระคเณศไปไกลที่สุดทางตะวันออกถึงเกาะบอร์เนียว แล้วจากประเทศเขมรพระคเณศก็เดินทางไปถึงประเทศเม็กซิโกและอเมริกากลาง

จะสังเกตเห็นได้ว่า ขณะที่ศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธเผยแพร่ไปทั่วเอเชีย พระคเณศก็อวดารมาและเดินทางไปปรากฏพระองค์ในลักษณะรูปเคารพที่แตกต่างกันยังต่างประเทศตามที่ได้กล่าวแล้ว

สัญลักษณ์ที่ใช้แทนพระคเณศ

สัญลักษณ์ที่ใช้แทนพระคเณศคือ เครื่องหมายสวัสดิกะ เป็นลายกากบาทปลายหักมุมขวา มีสี่มุม



หมายถึงสี่ทิศ หรือสี่พระกรของพระคเณศโดยมีความหมายดังนี้

- มือที่ ๑ ดูแลรักษาจักรวาล
 - มือที่ ๒ รักษาทิศต่าง ๆ
 - มือที่ ๓ รักษาโลกนี้
 - มือที่ ๔ รักษาบาดาลหรือนาคโลก
- ทั้งสี่มือถืออาวุธดังนี้

- มือที่ ๑** ถือปาชนะหรือเชือก หมายถึง ตัดกิเลสเครื่องร้อยรัดคือเชือกนั้น
- มือที่ ๒** ถืออังกูสะหรือขอช้าง หมายถึง ควบคุมไปในทางที่ดีตลอดเวลา
- มือที่ ๓** ถือธนูหรืองาช้าง หมายถึง ทำลายสิ่งที่มาเป็นอุปสรรค
- มือที่ ๔** ถือวาระ หมายถึง ประทานพรให้ประสบความสำเร็จ

(ประวัติพระคเณศฉบับของเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ๒๕๓๐ : ๑๗, ๑๓)

นอกจากนี้ศกุนตลา ชคันนาคและนนทิตา กฤษณะ (๑๙๙๒ : ๙๒ - ๙๗) ยังได้อธิบายถึงสัญลักษณ์แห่งรูปพระคเณศที่มีนัยแตกต่างกันดังต่อไปนี้

ตัวใหญ่ เป็นสัญลักษณ์แสดงนัยหมายถึงจักรวาล ปวงเทพ มวลมนุษย์ และบรรดาลสิ่งมีชีวิตทั้งหลายต่างได้รับการบรรจุไว้ภายในร่างกายขนาดใหญ่มหึมาของพระคเณศทั้งสิ้น แสดงถึงความสำคัญของพระองค์ในฐานะที่เป็นปรมาตม เป็นต้นกำเนิดและเป็นที่ยรวมของทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาล

เศียรช้าง เป็นสัญลักษณ์ที่เป็นลักษณะเด่นของพระคเณศ แสดงถึงความมีอำนาจ ความเข้าใจเหตุผล ความเป็นปัญญาชน และความกล้าหาญ ช้างมีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ แสดงนัยหมายถึงสัตว์ใหญ่โตที่สุดและแข็งแรงที่สุด นอกจากนี้ยังเป็นสัตว์อ่อนโยนและน่าพิศวงที่กินแต่ผักแต่หญ้า ไม่กินเนื้อสัตว์ เหมือนคนกินมังสวิรัต จึงไม่ฆ่าสัตว์อื่นกิน ทั้งยังรักใคร่และซื่อสัตย์ต่อคนเลี้ยงดู แต่จะอำมหิตปราศจากความเมตตาเมื่อปะทะความชั่วร้าย อย่างไรก็ตาม พระคเณศก็ได้ชื่อว่าเป็นเทพที่ทรงพลัง ขณะเดียวกันก็คงให้ความรักและให้อภัยแก่ผู้ศรัทธา นับถือพระองค์เสมอ

เศียรใหญ่ เป็นสัญลักษณ์ความฉลาดของช้าง ใบหูใหญ่แสดงนัยเหมือนตะแกรงคอยร่อนสิ่งชั่วร้ายให้หลุดลอดออกไปแล้วเลือกเฟ้นแต่สิ่งที่ดีเก็บไว้ อาจได้แก่ความจริงที่เป็นประโยชน์อันควรแจ้งให้แก่ผู้บูชาพระองค์ทั้งปวงได้ทราบทั่วกัน อีกทั้งใบหูใหญ่ยังชี้ให้เห็นว่า เมื่อได้ฟังครูสอนแล้วนำมาพิจารณาไตร่ตรองก็จะบังเกิดความฉลาดขึ้น ดังนั้นสัญลักษณ์เศียรช้างขนาดใหญ่จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับพระคเณศ

วงช้าง เป็นสัญลักษณ์สำคัญที่น่าสนใจที่สุดของพระคเณศ หมายถึงโอบ อันปรากฏเป็นสัญลักษณ์ของอักษรเทวนาครีและทมิฬ วงช้างเป็นสัญลักษณ์ของการรู้ลักษณะแตกต่างอันเป็นคุณสมบัติที่จำเป็นที่สุดสำหรับการพัฒนาจิต ช้างใช้วงถอนต้นไม้ ยกท่อนซุงไปยังแม่น้ำ ทำงานหนักอื่น ๆ และทุบลูกมะพร้าวแตกสามารถแยกเอาเปลือกแข็งออกแล้วเลือกกินเนื้อในที่อ่อนนุ่มได้ งานละเอียดหรืองานหยาบเพียงใดก็จะเกิดจากวงช้างนี้เอง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความฉลาดและความเข้มแข็งทรงพลังของพระคเณศที่ช่างสังเกตและสามารถวิเคราะห์เรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง

งาหัก เป็นสัญลักษณ์เครื่องมือที่พระองค์ถือไว้เพื่อใช้ต่อสู้กับปีศาจหรือเพื่อใช้เขียนมหากาพย์มหากาโรตะ งาหักเป็นเครื่องหมายแห่งความเสียสละอันยิ่งใหญ่ที่เทพเจ้าสร้างขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือมนุษยชาติ

ท้องใหญ่ เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงนัยให้เห็นว่า พระคเณศกลืนความทุกข์โศกของจักรวาลลงไปเพื่อปกป้องรักษาโลกเอาไว้ หรืออีกนัยหนึ่งพวงพลัยและความเชื่องช้าของพระคเณศเป็นสัญลักษณ์เครื่องเตือนสติมนุษย์ทุกคนว่า ความงามของรูปร่างลักษณะภายนอกไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับความงามภายในหรือความผ่องแผ้วของจิตใจเลย

พาหนะหนู อยู่ที่บาทของพระคเณศ เป็นสัญลักษณ์แสดงความปรารถนาของมนุษย์ใจแคบที่คอยรบกวนผู้อื่นให้เดือดร้อนด้วยการทะเล่ิมตอดเล็กตอดน้อยจนเสียบุคลิกภาพของตนไปในที่สุด

หัตถ์พระคเณศ หัตถ์ขวาหน้าแสดงท่าอภัยหมายถึงยกโทษให้ หัตถ์ซ้ายหน้าถือขนมโมทกหรือขนมต้มขาวต้มแดง ขนมหวานดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ของการตระหนักรู้ภายในแห่งตน หัตถ์ขวาหลังถืออังกูสะหรือขอช้าง คือเครื่องกระตุ้นมนุษย์ไปสู่ทางธรรมและความจริง และหัตถ์ซ้ายหลังถือปาศะหรือบ่วงเชือก มีความหมายถึงเครื่องผูกติดโลกและความปรารถนา บางครั้งหัตถ์นี้ถืองาหัก สัญลักษณ์ของความรู้และความคงแก่เรียน เช่นตอนที่ใช้เขียนมหากาพย์มหาภารตะเป็นต้น อีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญพอ ๆ กันกับงาหักก็คืออ้อยซึ่งเป็นอาหารโปรดของช้าง เป็นการขอความจริงไม่รู้จักอันอาจนำไปถึงนิพพานได้ ถึงแม้ว่ายากแต่หากไปถึงความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์ภายในแล้วครั้งหนึ่งก็จะรู้สึกถึงความหวานไม่รู้จักเช่นเดียวกับความหวานของอ้อย

พระคเณศจะถืออาวุธชนิดใดขึ้นอยู่กับบทบาทที่พระองค์อวดารมาในลักษณะต่าง ๆ กัน หากพระองค์อวดารมาเพื่อทำลายปีศาจแห่งความชั่วร้าย พระองค์จะถืออาวุธต่อไปนี้ ได้แก่ ตรีศูลหรือหลาวสามง่าม หอก มีด คันธนู เกาทัณฑ์ แผ่นหินหรือโลหะกลม ดาบ โล่ ค้อน คทา ภูเขา จักร ขวานใหญ่ พลั่ว ขวานศึก สังข์ กริชและคบเพลิง

แต่ถ้าพระองค์อวดารมาเพื่อแสดงบทบาทในทางสันติ สิ่งที่พระองค์ถืออยู่จะได้แก่ ธง หม้อสวตมนต์ หม้อน้ำทิพย์ หม้ออัญมณี ลูกประคำสวตมนต์ พวงมาลัยดอกไม้สวมรอบศีรษะเป็นเกียรติยศ แล่ปิดแมลงวันผลไม้ต่าง ๆ รวงข้าว ซอดดอกไม้ ดอกบัว หัวไชเท้าหรือหัวผักกาด หนังสือ และกิ้งก่าปพฤกษ์ เป็นต้น ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์ที่แสดงให้เห็นว่า แม้บัวจะเกิดในโคลนตมก็ตาม แต่มันจะไม่สัมผัสกับความสกปรกจากแหล่งที่มันไหล่ออกมาเลย

ดวงตาที่สาม พระคเณศบางองค์มีสามตา ดวงตาทั้งสองข้างเป็นสัญลักษณ์แสดงพลังของพระอาทิตย์และพระจันทร์ ส่วนดวงตาที่สามเชื่อกันว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระอัคนีเทพแห่งไฟ ตั้งอยู่ตรงกลางหน้าผากเป็นตำแหน่งที่แสดงถึงความฉลาด

พระจันทร์เสี้ยวประดับเศียร เป็นสัญลักษณ์ที่ปราศจากมลทิน นำมนุษย์ให้ได้รับความรู้อันบริสุทธิ์และความสว่างทางจิตวิญญาณ



พระจันทร์เสี้ยวประดับเศียรพระคเณศ

รูปที่ ๑๖. พระจันทร์เสี้ยวประดับเศียรพระคเณศ เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงนัยของพลังจักรวาล รูปที่พันรอบพวงนี้บางครั้งก็เปลี่ยนไปเจวียง บำแทน

จะสังเกตเห็นได้ว่า รูปเคารพของพระคเณศทุกรูปแบบและการแสดงบทบาทของพระองค์ที่อวดดารมา ในลักษณะต่าง ๆ กัน ล้วนมีความหมายและสามารถตีความหรือแปลความหมายให้ผู้ศรัทธานับถือพระองค์ เข้าใจได้ง่ายที่สุดจากสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว

รูปร่างและชื่อพระคณศ

พระคณศมีรูปร่างต่าง ๆ ตามแต่สมัย บางสมัยมีพักตร์เดียว บางสมัยมีห้าพักตร์ บางสมัยมีสามกร สีกร แปรกร และสิบกร แต่ส่วนใหญ่มีสี่กร **อาวุธสำคัญที่ทรงถือไว้ไม่ได้ขาดคือเข็อกและขอข้าง** พาหนะมีสามประเภท คือ หนู นกยูง และสิงโต ส่วนใหญ่ทรงหนูซึ่งเดิมเป็นอสูรชื่อคชมุขาสูร หน้าเป็นข้างมีฤทธิ์มาก เทวดาและมนุษย์ฆ่าไม่ตาย แต่พระคณศมีลักษณะเป็นครึ่งเทวดา จึงสามารถเอาชนะอสูรตนนั้นได้ ในขั้นต้นที่รบกัน พระคณศถูกอสูรหังกาข้างขวา แต่พระคณศแย่งเองาหักไว้ได้แล้วขว้างงานั้นไปที่อสูร อสูรตนนั้นกลายเป็นหนู ต่อมาก็เป็นพาหนะของพระคณศ (เสฐียรโกเศศและนาคประทีป ๒๕๐๕ : ๕๒) แต่ละสมัยพระคณศมีอาวุธถือไว้มากมาย ชื่อของพระคณศมีถึงหนึ่งพันชื่อ แต่ที่สำคัญมีคณศ เอกทันตะ เหมัมพะ วิฆนายกะ คุรุปรกรรม คชวิกตระ และคุหาครช (ประวัติพระคณศฯ ๒๕๓๐ : ๑๗)

อาวุธหรือของใช้ประจำองค์พระคณศ

ศกุนตลา ชคันนาถและนันทิตา กฤษณะ (๑๙๖๒ : ๘๒ - ๘๓) ได้ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นของใช้ประจำองค์พระคณศ แล้วจำแนกให้เห็นดังต่อไปนี้

แถวที่ ๑ ประกอบด้วย ๑. ปาสะหรือบ่วงเข็อก ๒. อังกุสะหรือขอข้าง ๓. งาหัก ๔. ฝี่ซี่เล่น

๕. อาวุธศักดิ์

แถวที่ ๒ ประกอบด้วย ๑. เกาทัณฑ์ ๒. คันธนู ๓. จักร ๔. มีด ๕. โล่

แถวที่ ๓ ประกอบด้วย ๑. ค้อนใหญ่ ๒. คทา ๓. งู ๔. ตริศูล ๕. พลับ

แถวที่ ๔ ประกอบด้วย ๑. ขวานศึก ๒. ธง ๓. ไม้ถือ ๔. กมันทลหรือลูกน้ำเต้าแห้ง (ใช้ระหว่างบวงสรวง) ๕. ขวาน

แถวที่ ๕ ประกอบด้วย ๑. คันศรอ้อย ๒. สังข์ ๓. ลูกศรดอกไม้ ๔. ขวานใหญ่ ๕. ลูกประคำสวดมนต์

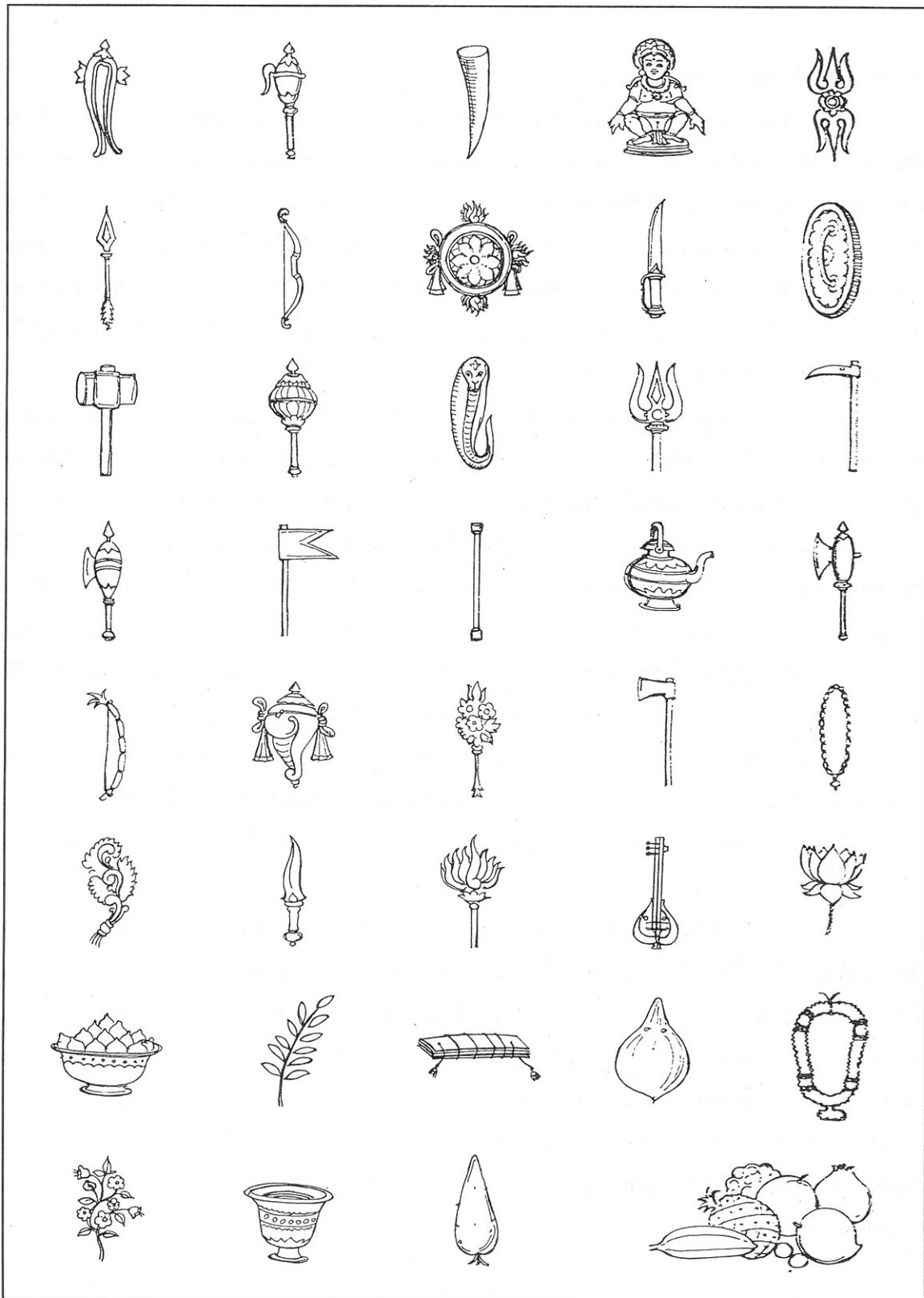
แถวที่ ๖ ประกอบด้วย ๑. แล่บัดแมลงวัน ๒. ดาบ ๓. อักคี ๔. พิณ ๕. ดอกบัว

แถวที่ ๗ ประกอบด้วย ๑. ถ้วยขนมโมทก ๒. รวงข้าว ๓. หนังสือ ๔. มะพร้าว ๕. พวงมาลัยดอกไม้สามสีระชะ

แถวที่ ๘ ประกอบด้วย ๑. ซอกัลปพฤกษ์ ๒. ถ้วยขนมหวานมธุปายาส ๓. หัวผักกาด

๔. ผลไม้ที่พระคณศโปรด ได้แก่ กล้วย สับปะรด ชมพู มะขวิด ผลทับทิมและมะม่วง

ดูรูปประกอบ



อาวุธหรือของใช้ประจำองค์พระกษัตริย์

พระคเณศเป็นเทพองค์แรกแห่งการบูชา

มีตำนานกล่าวว่า ครั้งหนึ่งเทพทั้งหลายต้องการให้บูชาตนเองเป็นอันดับแรก แต่หาข้อยุติไม่ได้จึงตัดสินใจกันว่าควรไปเฝ้าพระศิวะ ขอร้องให้ตัดสินว่าเทพองค์ใดควรเป็นเทพองค์แรกในการบูชาสำหรับพิธีการต่าง ๆ พระศิวะจึงให้เทพทุกองค์ไปเวียนรอบจักรวาล องค์ใดเวียนครบรอบก่อนองค์นั้นเป็นผู้ได้รับการบูชาอันดับแรก เทพทุกองค์ต่างไปเวียนรอบจักรวาล แต่พระคเณศคิดว่าพระองค์มีกายใหญ่โต พาหนะคือหนูไม่สามารถข้ามแม่น้ำหรือมหาสมุทรได้ ทั้งยังคิดอีกว่าพระศิวะคือปรมาตมันหรืออาตมันสูงสุดอันเป็นต้นกำเนิดและที่รวมของทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาล เมื่อเวียนรอบพระศิวะแล้ว ก็หมายความว่าเวียนรอบจักรวาล เมื่อคิดดังนั้นแล้ว พระคเณศจึงไปเวียนรอบพระศิวะสามรอบ

เมื่อเทพองค์ต่าง ๆ กลับมาร่วมประชุมจึงถามพระศิวะว่า เทพองค์ใดได้รับการบูชาก่อน พระศิวะตรัสว่า พระคเณศ เทวดาพากันแปลกใจว่า พาหนะของพระคเณศเป็นหนูไม่เหมือนพาหนะของเทพองค์อื่นซึ่งเป็นสิงโต โค และนกต่าง ๆ พาหนะหนูจะชนะได้อย่างไร พระศิวะตรัสอธิบายว่า พระคเณศคืออยู่สองประการ ประการหนึ่งถือว่าพระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ เป็นส่วนหนึ่งของปรมาตมัน พระคเณศเวียนรอบสามครั้งเท่ากับเวียนรอบจักรวาลแล้วสามครั้ง อีกประการหนึ่งพระคเณศคิดว่า พระศิวะเป็นพ่อเสมือนอวกาศ พระปารวดีหรือพระอุมาเป็นแม่เสมือนธรณี พระแม่ปารวดีก็ทรงอยู่กับพระศิวะนั้นคือทั้งธรณีและอวกาศพระคเณศได้เวียนรอบแล้วหมายความว่าได้เวียนรอบจักรวาล พระคเณศจึงชนะ พลังกายและพลังทรัพย์มีเพียงใด หากพลังสมองไม่มีการงานก็ไม่สำเร็จ พระคเณศเป็นเจ้าแห่งสติปัญญาพระศิวะจึงแต่งตั้งให้พระคเณศเป็นผู้ได้รับการบูชา อันดับแรก

อนึ่ง ในทางปรัชญา พระแม่ปารวดีเป็นเสมือนสติปัญญา พระศิวะเป็นปรมาตมัน ผู้ที่ต้องการไปสู่ปรมาตมันต้องมีสติปัญญาดีปราศจากกิเลสต่าง ๆ พวกอุปสรรคนั้นก็รวมถึงกิเลสด้วย เมื่อไม่มีกิเลส จิตใจก็บริสุทธิ์จึงไปหาปรมาตมันได้ ฉะนั้น จึงควรบูชาพระคเณศก่อนเป็นอันดับแรก ซึ่งปวงเทพต่างเห็นว่าเหมาะสมแล้ว

ผู้ใดจะบูชาพระคเณศในบ้านตนเองอย่าให้สูงเกิน ๑๒ นิ้วมือของตน หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ห้ามมีสามองค์ น้อยหรือมากกว่านี้ได้ วันแรม ๔ ค่ำเดือน ๙ และเดือน ๑๐ เป็นวันบูชาประจำปี วันขึ้นหรือแรม ๔ ค่ำเป็นวันบูชาของทุกเดือน ผู้บูชาจะต้องกราบไหว้บูชาพระคเณศด้วยสีชาด แป้งจันทน์ ข้าวสารและดอกไม้ต่าง ๆ แต่หญ้าแพรกเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด โมกกะหรือขนมหวานพระคเณศชอบมาก ทำจากแป้งถั่วเหลืองเป็นก้อนกลม ๆ ทอดในน้ำมันเนย แล้วเชื่อมน้ำตาล หรือทำอย่างขนมต้มขาวต้มแดงก็ได้ อีกทั้งชอบจันทน์แดง และดอกไม้แดง (ประวัติพระคเณศฯ ๒๕๓๐ : ๑๘-๑๙, ๑๖, ๕๘ และ ๒๑) ส่วนกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร เมื่อครั้งสร้างพระคเณศเพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้บูชา ได้แจกเอกสารแผ่นปลิวชี้แจงวิธีบูชาและถวายเครื่องสังเวद्यพระคเณศ ดังนี้

พระคณศชอบเครื่องสังเวสีแดง เช่น ผ้ารองเป็นอาสนะสีแดง ผ้ารองเครื่องสังเวสีแดง ขนมและผลไม้สีแดงยิ่งชอบ กล้วย อ้อย มะพร้าว ผักปล่าปล่ายา เป็ด ไก่ และสุราแดง สิ่งที่ไม่รับคือเนื้อวัวและเนื้อควาย เมื่อจัดเครื่องสังเวสีเสร็จแล้วกล่าวคำว่า

"โอม นะโมคณศายะ พิมณเวรายะ เทวานัง ทีปะ ธูปะปุพมานัง สักการวันทะนัง สุปัพพัญญชนะ สัมบันนัง โภชนานัง สาสินัง สปริวารัง อุทกัณ ะวัง อาคัจฉันตุ สัพพะทา หิตายะ สุขายะ สันติ อุเทวานัง เตปิ ตุมเห อนุรักขันตุ"

เมื่อกกล่าวจบแล้ว เอามือชุปน้ำพรมไปทั่วบริเวณเครื่องสังเวสี ตั้งไว้สักประมาณ ๑๐ นาที เป็นอย่างน้อย แล้วเอามือชุปน้ำพรมไปทั่ว ๆ ถือว่าจบพิธีสังเวสี

ส่วนศกุนตลา ชคันนาคและนันทิตา กฤษณะ (๑๙๙๒ : ๙๙ - ๑๐๔) อธิบายว่า การบูชาพระคณศที่เป็นรูปจำลอง รูปบูชา รูปเคารพ และรูปวาดที่เขียนบนโลหะหรือไม้ก็ดี ถือเป็นส่วนหนึ่งของภักดีโยคะ ภักดีมีสองประเภทเรียกว่า **ปรภักดี** เป็นความจงรักภักดีที่มีต่อผู้อื่น และ**อปรภักดี** เป็นความจงรักภักดีที่มีต่อตนเอง

ปรภักดี เป็นการที่ผู้นับถือศรัทธารักอิစ္ฐเทวดาหรือเทพที่ตนต้องการผ่าน**เอกานตภักดี** คือความสงบเงียบหรือการอุทิศจิตอย่างเด็ดเดี่ยวโดยไม่ประกอบพิธีกรรมใด ๆ แม้กระนั้นบุคคลเหล่านี้ก็สามารถเห็นเทพเจ้าที่ตนต้องการได้ทุกหนทุกแห่ง บุคคลดังกล่าวได้แก่ผู้ที่เป็นอรหันต์ ผู้เข้าฌานหรือผู้วิเศษ ซึ่งในที่สุดจะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพเจ้านั้น ๆ เอง

ส่วนอปรภักดี เป็นการที่ผู้นับถือศรัทธาเลือกอิစ္ฐเทวดาหรือเทพที่ตนต้องการบูชาด้วยการปฏิบัติบูชา ดังปรากฏว่า มีผู้บูชาพระคณศทั่วอินเดียโดยเฉพาะในรัฐมหาราษฏร และทมิฬนาฑูด้วยการเลือกรูปเคารพหรือรูปวาดพระคณศมาตั้งในที่บูชาโดยให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก* บริเวณพื้นด้านหน้าของที่ตั้งรูปพระคณศจะออกแบบรูปโคลี หรือที่ชาวพื้นเมืองเรียกว่า**โกลม** เขียนรูปโอมหรือสวัสดิกะด้วยศิลปะสีแดงหรือสีอื่น ๆ แล้วจุดตะเกียงวางไว้หน้ารูปพระคณศนั้นเป็นสัญลักษณ์แทนแสงสว่างของจิตกับปัญญา

ต่อจากนั้นผู้บูชาเริ่มนั่งสมาธิหน้ารูปพระคณศ ตั้งใจแน่วแน่**สูธยานโยคะ** คือ การเข้าฌานพร้อมขบะ คือการสวดมนต์เสียงดัง ๆ บทสวดมนต์ที่ช่วยให้ทำสมาธิได้ดี เช่น **เอกาษรมนตร์ "โอม คม คณปตย นมะ"** และ**อษาษรมนตร์ "โอม ศรี คณศายะ นมะ"** เป็นต้น

ผู้ที่ชอบปฏิบัติบูชาอาจจะเดินทางไปยังเทวาลัยคณศหรือไปตามวัดต่าง ๆ ร่วมเลี้ยงอาหาร และร่วมรื่นเร็นับเป็นส่วนหนึ่งของภักดีด้วย แต่ไม่ว่าจะปฏิบัติบูชาที่บ้าน ที่เทวาลัย หรือที่วัด ก็ต้องปฏิบัติบูชาพระคณศด้วยความศรัทธาอย่างแท้จริงเสมอ

* แตกต่างจากฉบับของเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ที่กำหนดให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก

การปฏิบัติบูชาข่างาย ๑ อีกอย่างหนึ่งคือการบูชาพระคเณศด้วยดอกไม้ ใบไม้หรือการเผาการบูรหน้ารูปเคารพ บางคนก่อนเริ่มต้นบูชาจะเคาะขมับทั้งสองข้างโดยเชื่อว่าเป็นจุดที่ต่อเนื่องสัมพันธ์กับเส้นประสาทแห่งสติปัญญา เสร็จแล้วกำมือพร้อมทั้งสวดมนต์ว่า "ศุกลามภรรยา..." เพื่อปลุกคนปกติเทพแห่งปัญญา ภาพที่เห็นจนจินตนาในแถบอินเดียได้คือผู้บูชาพระคเณศจะเคาะขมับของตนทั้งสองข้างตามด้วยทำโถปฏุกรนม คือทำมือเป็นรูปไปพอกะด้วยการยกมือทั้งสองข้างไขว้กันที่หน้าอก แล้วใช้นิ้วมือจับตั้งหูทั้งสองข้างไว้ ขณะเดียวกันก็นั่งลงขัดสมาธิแล้วลุกขึ้นสลับกัน ทำเช่นนี้หลาย ๆ ครั้ง ถือเป็นการทรมานตนเองเพื่อล้างความผิด หรือเพื่อขออโหสิ

ส่วนผู้ที่ปรารถนาจะบูชาพระคเณศด้วยของถวายอันประณีต ๑๖ ประการ อันได้แก่ การอ้อนวอนพระคเณศแล้วพรมน้ำและจิบน้ำ การถวายเสื้อผ้าใหม่และด้ายศักดิ์สิทธิ์ การถวายแป้งจันทน์ ไม้หอมและมาลัย สวมรอบศีรษะเป็นเกียรติยศนำมาประดับรูปพระคเณศ การถวายดอกไม้พร้อมทั้งสวดมนต์ แล้วกล่าวนามพระคเณศซ้ำ ๆ จำนวน ๒๑ ครั้ง ๑๐๘ หรือ ๑,๐๐๐ ครั้ง พร้อมกับถวายดอกไม้ดอกหนึ่งหรือใบไม้ใบหนึ่งต่อการออกนามพระคเณศครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีการถวายอาหารที่ปรุงเองในบ้านและถวายผลไม้ต่าง ๆ ตลอดจนมะพร้าว พลุและหมากแต่พระคเณศด้วย

การเผาการบูรและไม้หอมแล้วโบกควันถวายพระคเณศตามด้วยการเดินประทักษิณและการถวายดอกไม้สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์แสดงนัยให้ทราบดังนี้ การพรมน้ำ และการจิบน้ำนั้นอ้อมจิตให้คิดถึงความบริสุทธิ์ของบรรดาผู้คนและสิ่งแวดล้อม การหยิบดอกไม้ถวายด้วยนิ้วทั้งห้าเป็นสัญลักษณ์ของสัมผัสทั้งห้าเมื่อยกดอกไม้ขึ้นมาใกล้หัวใจ แล้ววางลงที่ฐานรูปบูชาเป็นสัญลักษณ์แสดงการถวายจิตวิญญาณและหัวใจแด่พระคเณศ การถวายอาหารที่ปรุงเองเหมือนการสวดมนต์หรือถวายของสมนาคุณแด่พระคเณศที่มีความกรุณาต่อมวลมนุษย การทูปมะพร้าวแตกเป็นสัญลักษณ์การทำลายความเห็นแก่ตัวให้สิ้นไป การถวายมะพร้าวและหมากเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์เพื่ออ้อนวอนให้พระองค์ประทานพรแก่ลูกหลานในบ้าน

ไม้หอมเป็นสัญลักษณ์แห่งความรักความเมตตาของพระคเณศ การเผาการบูรเป็นสัญลักษณ์การทำลายความเห็นแก่ตัวหรือความยึดมั่นในตนเองและความหยิ่งจองหองให้ลดน้อยลงหรือหมดไป การโบกกลิ่นควันการบูรถวายพระคเณศเป็นสัญลักษณ์แสดงนัยการจําานของผู้บูชาที่มีจิตศรัทธามุ่งต่อพระองค์ การสั่นกระดิ่งเพื่อขจัดสิ่งอื่น ๆ ขณะโบกกลิ่นการบูรเป็นเสมือนการเฉลิมฉลอง ผู้บูชามักเดินรอบรูปพระคเณศสามรอบตามเข็มนาฬิกา ตามการเคลื่อนตัวของโลกรอบดวงอาทิตย์ การเดินสามรอบเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงการข้ามผ่านนรก โลก และสวรรค์ เพื่อมุ่งไปให้ถึงพระผู้เป็นเจ้าในที่สุด

บางครั้งการสวดมนต์อ้อนวอนพระคเณศไม่จำเป็นต้องใช้รูปเคารพ รูปจำลองหรือรูปเขียนบนไม้หรือโลหะก็ได้ อาจใช้เพียงสัญลักษณ์ก็พอแล้ว เป็นต้นว่า รูปกรวยซึ่งมีฐานเป็นรูปสามเหลี่ยมเล็ก ๆ เหมือนพีระมิด ผงขมับผสมน้ำวางบนใบพลู หม้อดินบรรจุน้ำจนเต็มวางบนเส้นเชือกที่ไขว้กันเป็นรูปกากบาท โดยสมมุติว่า น้ำ

ในหม้อนั้นมาจากแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์เจ็ดสาย ใบมะม่วงห้าใบแทนสัมผัสดังห้า และมะพร้าวของโปรดของพระคเณศวางไว้บนปากหม้อซึ่งวางอยู่บนแท่นที่วางข้าวเจ้าที่สีแล้ว สิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วล้วนถือเป็นสัญลักษณ์แทนพระคเณศได้ทั้งสิ้น

นอกจากดอกเกตุกัญญาหรืออาขามพู และตุลสิหรือใบกะเพราแล้ว ดอกไม้และใบไม้อื่น ๆ ก็สามารถนำมาถวายพระคเณศได้ทั้งสิ้น เป็นต้นว่า ดอกบัว ดอกจำปา ดอกมะลิ ดอกกุหลาบ หญ้ากู่สะ หรือหญ้าคา และหญ้าทุระ ใบไม้สมุนไพรต่าง ๆ ใบบิลวา หรือใบมะตูม ล้วนแต่เป็นของโปรดของพระคเณศ มีไม้ดอกและไม้ใบถึง ๒๑ ชนิด ที่นำมาใช้ปฏิบัติบูชาพระคเณศอย่างประณีตได้ ส่วนในเวทยม หมายถึงของกินที่เป็นอาหารสำหรับถวายพระผู้เป็นเจ้าทุกชนิดนั้น เป็นที่ประจักษ์ว่า พระคเณศโปรดของหวานโดยเฉพาะอย่างยิ่งขนมโมกหหรือขนมต้ม น้ำตาลโตนด มะพร้าว ผลไม้ต่าง ๆ ที่ช่างชอบ ข้าวและถั่วแขกชนิดเมล็ดแดงและเหลือง

วันที่นิยมบูชาพระคเณศเป็นพิเศษคือวันอังคารและวันศุกร์ เพราะเชื่อกันว่าพระคเณศจะประทานพร อีกทั้งผู้บูชาจะได้ทราบตนเองเพื่อล้างบาปด้วย มีตำนานเล่าต่อ ๆ กันมาว่า บรรดาหญิงสาวโดยเฉพาะในรัฐทมิฬนาฑูจะปฏิบัติขอพรตลอดปีทุกวันอังคารด้วยเชื่อว่าจะอำนวยผลให้ตนได้สามีที่ประเสริฐและมีครอบครัวที่อบอุ่น ส่วนบรรดาผู้หญิงทั่วไปจะปฏิบัติบูชาพระคเณศก่อนพระอาทิตย์ขึ้นทุกวันศุกร์ แต่ทั้งนี้ต้องภายหลังจากที่ตนได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระคเณศให้หญิงอื่นฟังแล้ว ด้วยเชื่อว่าจะทำให้สติปัญญาดีเป็นพิเศษ สำหรับวันอื่น ๆ ที่มีพิธีต่าง ๆ ที่ศักดิ์สิทธิ์ การสวดมนต์บูชาพระคเณศย่อมส่งผลช่วยให้สามารถปลดเปลื้องหรือกำจัดความเศร้า โศกทั้งมวลให้หมดสิ้นไปได้

บทสวดบูชาพระคเณศ

เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพที่สังคมไทยรู้จักและเคารพนับถือกันมาเป็นเวลาช้านานและกว้างขวาง จึงมีการถ่ายทอดบทสวดบูชาดังกล่าวข้างต้นบ้างแล้วและดังปรากฏในประวัติพระคเณศฉบับของเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (๒๕๓๐ : ๑๑,๙ และ ๖) ดังนี้

ในการทำพิธีมงคลต่าง ๆ ต้องบูชาพระคเณศก่อนเทพองค์อื่น ๆ อย่างน้อยที่สุดก็กล่าวนมัสการพระคเณศด้วยพระคาถาว่า "ศรีคเณศาย นมะ" หรือ "ศรี คณปะตะเย นมะ" ก็ได้ถือเป็นการบูชาพระคเณศแล้ว

นอกจากนี้ ยังมีบทสวดบูชาต่อไปนี้

โอม คเณศาย นมะ ด้วยอำนาจบารมีแห่งพระคเณศ ขอพระองค์จงทรงขจัดอุปสรรคทั้งปวง และโปรดประทานปัญญาญาณแก่ผู้บูชาพระองค์ ของจนถึงซึ่งความสุขสวัสดิโดยประการทั้งปวง ในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อด้วยอาศัยเดชอำนาจแห่งพระคเณศนั้น

หรือสวดบูชาว่า

วิฆเนศวรราย วรทาย สุรปริยาย
 สัมโพทราย สกกลาย ช คัทธิตาย
 นาคานนาย ศรุติยชญวิภูษิตาย
 เคารีสูตตาย คนนาถ นโม นมัสเต

โอ, พระวิฆเนศ ท่านสามารถจัดอุปสรรคและประทานพรให้แก่ผู้ปฏิบัติบูชาพระองค์ เทวดาทุก ๆ พระองค์ชอบท่านเพราะท่านชอบเทวดาทุกองค์ ท่านมีห้องที่ใหญ่ ท่านเป็นเทพแห่งศิลปะทั้งหลายสิบสี่ประการของท่านจงประทานพรอันเป็นมงคลต่าง ๆ แก่ผู้บูชาพระองค์ ท่านที่มีพระพักตร์เป็นช้าง ท่านเป็นโอรสของพระแม่ปารวตี พวกเราขอนมัสการพระองค์

บางแห่งกล่าวคำสวดบูชาว่า "โอม ศรีคเณศายะ นมะ ชยะคเณศะ ชยะคเณศะ ชยะคเณศะ" (จิรัสถาคาชีวะ ๒๕๓๑ : หน้าปกใน) และชาวฮินดูทั่วไปก็จะสวดบูชา "OM Shri Ganeshaaya Namah" เช่นกัน (Shakunthala & Nanditha 1992 : 3)

นอกจากนี้ ในการประชุมสภาภควีโลกครั้งที่ ๑๐ ที่กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ ๑๔-๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๓๑ ผู้เขียนได้รู้จัก เค.วี.เว็งกูรามัน ดุษฎีบัณฑิตทางวรรณคดี กวีแห่งบังกาลอร์ ประเทศอินเดีย จึงได้ได้ถาม ดร. เว็งกูรามัน (สัมภาษณ์) ถึงบทสวดบูชาพระคเณศ ได้รับคำตอบว่า ตอนเข้าก่อนออกจากบ้าน ชาวฮินดูทุกคนจะสวดมนต์บูชาพระคเณศเป็นภาษาสันสกฤต ดังนี้

A Sanskrit Hymn

Prayer to LORD GANESHA in Sanskrit

*gajānānaṃ bhūtaganādisēvitam
 kapitthajambūphala sārabhakṣitam
 umāsutam śokavināsakāraṇam
 namāmi vighneśvara pādapaṅkajam*

คชานานํ ภูตคณาทีเสวิตํ
 กปีตถชมฺพ ผลสารภกฺษิตม
 อุมาสฺตํ โศกวินาศการณํ
 นมามิ วิฆเนศวรปาทปงฺกชม
 ซึ่งมีความหมายดังนี้

พระผู้มีดวงพักตร์แห่งคชะ เทวดาทังปวงล้วนบูชาพระองค์

พระองค์เสวยแก่นแห่งผลชัมพู

พระองค์เป็นโอรสของพระแม่อุมา พระองค์เป็นผู้ขจัดความทุกข์โศกให้สิ้นไป

ข้าพเจ้าขอนมัสการแทบบัวบาทของพระวิฆเนศวร

ด้วยพระมหากรุณาธิคุณแห่งองค์สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าที่ทรงแสดงให้เห็นปรากฏว่า พระองค์มีพระราชนิยามในองค์พระคเณศ ได้ทรงศึกษาค้นคว้าประวัติเรื่องราวพระคเณศ และเผยแพร่ถ่ายทอดให้พสกนิกรไทยได้รู้จักอย่างชัดเจน จนปัจจุบันคนไทยส่วนใหญ่รู้จักพระคเณศในฐานะเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาและในลักษณะเป็นเครื่องราง โดยทำเป็นเสมือนพระเครื่องขนาดเล็กที่ใช้สำหรับติดตัว คงมีจุดประสงค์ในลักษณะเป็นเครื่องรางเพื่ออำนวยความสะดวกและป้องกันภัยเช่นเดียวกับคติดี้ที่พุทธศาสนิกชนห้อยพระเครื่องนั่นเอง ทั้งนี้อาจแตกย่อยมาจากคติที่ว่าพระคเณศเป็นเทพผู้จัดอุปสรรคก็ได้ (จิรัสสา คชาชีวะ ๒๕๓๑ : ๑๕๒) อย่างไรก็ตาม ได้กล่าวแล้วว่าพระคเณศแต่งงานกับนางพุทธิและนางสิทธิ นั้นหมายความว่า พระคเณศเป็นเจ้าของนางพุทธิ และนางสิทธินั้น กล่าวคือ พระคเณศเป็นเจ้าของแห่งปัญญาและเป็นเจ้าแห่งผลสำเร็จ (ประวัติพระคเณศฯ ๒๕๓๐ : ๗๑) ซึ่งตรงกับที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่องพระคเณศร์เสียดาและเรื่องอื่นๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว

*

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กัลยาณประวัติ, พระองค์เจ้า. "ฉันทสังเวทพระมหาเสวตธวัตรรัชกาลปัตยุบัน." ใน **ชุมนุมฉันทสังเวท เล่มที่ ๑**, หน้า ๖๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๗.
- จิรัสสา คชาชีวะ. **พระพิฆเนศวร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๓๑. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในวันสถาปนากรมศิลปากร ๗๗ ปีแห่งการสถาปนา ๒๗ มีนาคม ๒๕๓๑)
- ชุมนุมฉันทสังเวทกล่อมช้างสำคัญในรัชกาลปัจจุบัน**, หน้า ๓๕. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๑.
- ธรรมาภิรมณ์ (ถึก), หลวง. "ฉันทกล่อมช้างสำคัญในรัชกาลปัตยุบัน ฉันทกล่อมพระเสวตธวัตรพิพาหะ." ใน **ชุมนุมฉันทสังเวท เล่ม ๒**, หน้า ๑๗๔. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- นวลผจง เศวตเวช. **พระราชวังสนามจันทร์**. กรุงเทพมหานคร : โมเดิร์น เพรส, ๒๕๓๓. (หนังสือที่ระลึกในการเปิดทับเจริญเป็นที่ตั้งสถาบันวัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม วันที่ ๓๑ มกราคม ๒๕๓๓)
- ประวัติพระคเณศฉบับของเทวสถานโบสถ์พราหมณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อนุสรณ์, ๒๕๓๐. (เอกสารหอวิชาวิทยาลัย เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ อันดับที่ ๑/๒๕๓๐ ตีพิมพ์ออกเผยแพร่เนื่องในวโรกาสมหามงคลสมัยที่องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐)
- ปรุงศรี วัลลิโหมดม. "วรรณคดีสโมสร." ใน **สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒**, หน้า ๖๔๖-๖๖๒. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๔. (คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๘ รอบและ ๑๐๐ ปีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเปิดหอวิชาฐานุสรณ์ วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๔)

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ลิลิตนารายณ์สิบปาง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. ธนบุรี : โพธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๔.

..... "บ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์." ใน**บทละครเรื่องรามเกียรติ์และบ่อเกิดรามเกียรติ์**, หน้า ๘๖๖-๑๐๒๓. พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๙.

..... "พระคณศร่เสีงา." ใน**ละครชุดเบิกโรงเรื่องรามเกียรติ์**, หน้า ๒๐-๓๖. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.

..... **พระนลคำหลวง**. พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๔๙๖.

..... **มัทนะพาธา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖.

..... **มัทนะพาธา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๖.

..... **สามัคคีเสวกและทศพิชราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร : หจก. เกษมการพิมพ์, ๒๕๒๖. (คณะแพทย-ศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับธนาคารทหารไทย จำกัด พิมพ์แจกเป็นบรรณาการเนื่องในวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พุทธศักราช ๒๕๒๖)

ฤดีรัตน์ ภายราช. "พระราชนิยมบางประการ." ใน**สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑**, หน้า ๓๓๘-๓๕๒. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓. (คณะกรรมการฉลองวันพระบรม-ราชสมภพครบ ๘๖ และ ๑๐๐ ปีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเปิดหอวิชาวุฒานุสรณ์ วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๔)

ศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์), พระยา. **อิตรราชคำฉันท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๖.

เสฐียรโกเศศ. **สารานุกรมของเสฐียรโกเศศ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาการ, ๒๕๑๖.

เสฐียรโกเศศและนาคประทีป. **พระคณศร่พนิยายสงเคราะห์ภาค ๔**. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๕.

Book

Shakunthala Jagannathan & Nanditha Krishna. **GANESHA**. Bombay : Arun K. Mehta Vakil & Sons Ltd., 1992.

วารสารและหนังสือพิมพ์

ข่าวมหาวิทยาลัยศิลปากร. ๗ (๑ พฤษภาคม ๒๕๒๙): ๕.

มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ. "ดวงตราพระคณศร่." **ศิลปากร**. ๑๓ (มกราคม ๒๕๑๓) : ๔๗-๖๕.

สัมภาษณ์

เค.วี. เวียงภูรามัน. กวีแห่งประเทศไทยอินเดีย. สัมภาษณ์, ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๓๑.